

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ: ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ТА ЕКОНОМІЧНІ СТИМУЛИ

Тіньова економіка є складним системним явищем, для об'єктивного вимірювання якого Міністерство економіки України застосовує не один, а кілька методів одночасно — електричний, монетарний, метод «витрати населення – роздрібний товарооборот» та метод збитковості підприємств, що використовується для оцінки мінімального і максимального коефіцієнтів, у межах яких перебуває реальний рівень тінізації [1]. Уже сама множинність затверджених методик засвідчує системний характер досліджуваного явища: тіньова економіка не зводиться до одного причинно-наслідкового механізму, а є результатом взаємодії двох відносно самостійних підсистем — правових обмежень, які встановлюють межі дозволеної економічної поведінки та санкції за їх порушення, і економічних стимулів, що формують мотивацію господарюючих суб'єктів до виходу в неформальний сектор або повернення з нього. Системний аналіз функціонування тіньової економіки України передбачає послідовний розгляд обох підсистем у їхній взаємодії, оскільки розгляд лише однієї з них неминуче призводить до неповних і практично малокорисних висновків.

Першу підсистему — правових обмежень — формує насамперед податкове законодавство, яке встановлює перелік обов'язкових платежів, об'єкти та ставки оподаткування, а також процедури податкового контролю, тим самим визначаючи саму межу, перетин якої кваліфікує господарську діяльність як приховану від оподаткування. Податковий кодекс України закріплює загальні засади та елементи системи оподаткування, права, обов'язки і відповідальність платників податків і контролюючих органів, утворюючи регулятивну основу для розмежування легальної та тіньової економічної діяльності [2]. Чим складнішою та обтяжливішою є структура податкових зобов'язань, тим вищим є економічний потенціал ухилення від їх виконання, що зумовлює тісний зв'язок між регулятивною (податковою) складовою правових обмежень і подальшою репресивною складовою примусу до їх дотримання.

Репресивну складову правових обмежень формують норми кримінального та спеціального фінансового законодавства. Стаття 212 Кримінального кодексу України встановлює кримінальну відповідальність за умисне ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, якщо це призвело до фактичного ненадходження коштів до бюджетів чи державних цільових фондів у значних розмірах [3].

Паралельно Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» покладає на банки та інших суб'єктів первинного фінансового моніторингу обов'язок виявляти й повідомляти про підозрілі фінансові операції, ускладнюючи цим легалізацію коштів, отриманих у тіньовому секторі [4]. Таким чином, правові обмеження діють одночасно у двох площинах: податкова визначає межу правомірної поведінки, а кримінально-правова й фінансово-моніторингова — карають за її порушення та перешкоджають уведенню тіньових коштів у легальний обіг.

Водночас саме лише посилення правових обмежень не здатне забезпечити стійку детінізацію економіки без урахування системи економічних стимулів. Із застосуванням моделей сукупного попиту — сукупної пропозиції та «кейнсіанського хреста» доведено, що скорочення тіньового сектора економіки України генерує мультиплікативний ефект: приріст рівноважного ВВП перевищує суму додаткових витрат, спричинених детінізацією, оскільки кошти, які раніше перебували в тіні, спрямовуються на споживання та інвестиції в легальному секторі [5]. У межах цього підходу граничним рівнем тіньової економіки, що відповідає прийнятному стану економічної безпеки України, визначено позначку 30 відсотків ВВП, перевищення якої супроводжується додатковими втратами дохідної частини зведеного бюджету [5]. Це підтверджує, що тіньовий сектор є водночас і загрозою економічній безпеці держави, і потенційним джерелом інвестиційних ресурсів за умови формування дієвих економічних стимулів для його легалізації. Дослідники також наголошують, що детінізація національної економіки можлива лише за умови формування єдиної системи заходів, спрямованих не тільки на покарання за тіньову діяльність, а й на усунення основних причин і передумов її виникнення [6].

Емпіричні дані засвідчують, що, попри розгалужену систему правових обмежень, економічні стимули до тінізації залишаються вагомим чинником: за оцінками аналітиків, які застосовують монетарний метод, частка тіньової економіки України під час війни не опускається нижче 23 відсотків ВВП, а за агрегованими оцінками сягає 25–30 відсотків [7]. Це свідчить про системний дисбаланс між формальною жорсткістю правових обмежень і силою економічних стимулів до неформальної діяльності: посилення кримінальної та фінансово-моніторингової репресії без одночасного зменшення фіскального тиску й використання потенціалу мультиплікативного ефекту детінізації не призводить до пропорційного скорочення тіньового сектору.

Системний аналіз функціонування тіньової економіки України засвідчує, що це явище формується на перетині двох взаємопов'язаних підсистем — правових обмежень, представлених податковим, кримінальним та фінансово-моніторинговим законодавством, і

економічних стимулів, які водночас штовхають господарюючих суб'єктів у неформальний сектор і утворюють потенційний резерв економічного зростання за умови його легалізації. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що ефективна державна політика детінізації економіки повинна поєднувати обидві підсистеми в єдиному циклі регулювання, а не покладатися виключно на посилення репресивних правових механізмів. Доцільно забезпечити регулярне й узгоджене застосування затверджених методів розрахунку рівня тіньової економіки для об'єктивного моніторингу результативності державної політики. Важливо враховувати мультиплікативний ефект детінізації економіки при формуванні бюджетної та податкової політики, оскільки потенційний приріст ВВП і доходів бюджету може перевищувати прямі витрати на заходи детінізації. Доцільно зосередити правозастосовну практику за статтею 212 Кримінального кодексу України та механізми фінансового моніторингу на найбільш суспільно небезпечних формах ухилення від оподаткування, водночас знижуючи фіскальний тиск на сумлінних платників. Подальші наукові дослідження доцільно спрямувати на розроблення кількісної моделі взаємодії правових обмежень та економічних стимулів, яка дозволила б прогнозувати реакцію тіньового сектору на конкретні регуляторні рішення держави.

Список використаних джерел:

1. Про затвердження Методичних рекомендацій розрахунку рівня тіньової економіки : Наказ Міністерства економіки України від 18 лют. 2009 р. № 123 (у редакції наказу від 20 січ. 2021 р. № 104). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09>
2. Податковий кодекс України : Закон України від 2 груд. 2010 р. № 2755-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, 15-16, 17. Ст. 112.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25-26. Ст. 131.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 6 груд. 2019 р. № 361-IX. Відомості Верховної Ради України. 2020. № 25. Ст. 171.
5. Подмазко О. М. Макроекономічна результативність процесу зменшення тіньового сектора економіки України. Інвестиції: практика та досвід. 2023. № 12. С. 95–100.
6. Суворова С., Кульганік О. Тіньова економіка в Україні: стан та шляхи подолання. Цифрова економіка та економічна безпека. 2023. № 8(08). С. 168–172.
7. Куш О. Тіньова економіка України: якими є її розмір та вплив на загальний стан країни. ZN.ua. 2024. URL: <https://zn.ua/ukr/macroeconomics/jakimi-je-rozmir-tinovoji-ekonomiki-ukrajini-ta-jiji-vpliv-na-nash-rozvitok.html>